PUNE RESEARCH WORLD ISSN 2455-359X
AN INTERNATIONAL JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES VOL 9, ISSUE 1

ब्रिटिश कालीन भारतातील शैक्षणिक धोरण

राजेश मधुकर सोनकुसरे
संशोधन अभ्यासक
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग
आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज महाल नागपूर
महाराष्ट्र भारत

सारांश:-

प्राचीन काळी भारतात गुरुकुल शिक्षण पद्धती प्रचलित होती, जी प्रामुख्याने गुरू - शिष्य परंपरेवर आधारित होती. प्राचीन काळी कुटुंब, गुरुकुल, मठ, विहार, मंदिर इत्यादी शिक्षणाची मुख्य केंद्रे होती. हे शिक्षण तोंडी असायचे, तर मध्ययुगीन काळात मुस्लीम आक्रमणा नंतर भारतावर मुस्लीम शासकांचे राज्य सुरू झाले. मुस्लीम शासकांनी सुद्धा शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. मौलवी मक्तबांमध्ये शिक्षण देत असत. याशिवाय खानकाह, मशीद, दर्गा इत्यादी ठिकाणी शिक्षण दिले जात असे. मध्ययुगात फारसी ही शिक्षणाची माध्यमभाषा होती. 14 व्या शतकाच्या आसपास अरबी, फारसी आणि हिंदीच्या मिश्रणातून एक नवीन शैली विकसित झाली, ज्याला 'उर्दू ' म्हटले गेले. भारतात ब्रिटीश राजवटीची स्थापना झाल्यानंतर तिथे हजारो वर्षे जुनी शिक्षणपद्धती हळूहळू संपुष्टात आली. मात्र काही साहसी इंग्रज अधिकारी यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केलेत. कंपनीने आपल्या वसाहती अर्थव्यवस्थेच्या अंतर्गत इंग्रजी शिक्षण प्रणाली लागू करण्याचा निर्णय घेतला आणि आपल्या राजकीय, प्रशासकीय आणि आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्यासाठी सर्वप्रथम, सन 1813 चा चार्टर कायदा लागू करण्यात आला. त्यानंतर, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी मॅकॉलेच्या विचारांना मान्यता देत, 7 मार्च 1835 रोजी एक ठराव जारी केला आणि इंग्रजी शिक्षण पद्धतीचा अवलंब केला. त्यानंतर, आधुनिक शिक्षण प्रणाली 1854 च्या वुडचा अहवाल, 1882 च्या हंटर कमिशन, 1904 च्या भारतीय विद्यापीठ कायदा, 1917 च्या सॅड्लर विद्यापीठ आयोग, 1929 च्या

फिलिप हार्टोग समिती आणि इतर आयोगांद्वारे भारतात लागू करण्यात आली. या शैक्षिणक आयोगाद्वारे भारतात शिक्षणाचा विकास व प्रसार झाला. यामुळे या काळात भारतात भारतात एक सुशिक्षीत तरूण वर्ग निर्माण झाला. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यावर अशाच प्रकारच्या नव-नवीन शैक्षणिक आयोगांच्या मार्फत भारत सरकारने शैक्षणिक प्रगती सुरू ठेवली.

कळ शब्द:- प्राचीन, मध्ययुगीन, ब्रिटीश, ईस्ट इंडिया कंपनी, चार्टर कायदा, मॅकॉले, वुडचा अहवाल, हंटर कमिशन, सॅड्लर विद्यापीठ आयोग, फिलिप हार्टोग समिती, शिक्षणपद्धती

प्रस्तावणा:-

भारत प्राचीन काळापासून शिक्षणाच्या बाबतीत प्रगत आहे. प्राचीन काळी ज्ञानाच्या क्षेत्रात भारत जगात श्रेष्ठ होता. प्राचीन काळातील शिक्षणपद्धती ही गुरू-शिष्य परंपरेवर आधारीत होती. प्राचीन काळी कुटुंब, गुरुकुल, मठ, विहार, मंदिर इत्यादी शिक्षणाची मुख्य केंद्रे होती. या काळात अध्यापन तोंडी होते. कागद आणि लेखन साहित्याचा प्रसार न होणे हे त्याचे प्रमुख कारण होते. या काळात परीक्षा पद्धती ऐवजी शास्त्रार्थाची प्रथा प्रामुख्याने आश्रमांमध्ये प्रचलित होती.

मध्ययुगीन काळात भारतावर मुस्लीम आक्रमणा नंतर भारतावर मुस्लीम शासकांचे राज्य सुरू झाले. या मुस्लीम शासकांनी सुद्धा शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. मध्ययुगीन शिक्षणाच्या विकासात मुस्लिम शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण योगदान मानले जाऊ शकते की 10 व्या आणि 11 व्या शतकात मुस्लिमांनी भारतात पेपर प्रथम आणला. मध्ययुगीन काळात मौलवी मक्तबांमध्ये शिक्षण देत असत. याशिवाय खानकाह आणि दर्ग्यांमध्येही प्राथमिक शिक्षण दिले जात असे. मध्ययुगात फारसी भाषेचा विकासही शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा होता, कारण फारसी ही शिक्षणाची माध्यमभाषा होती. 14 व्या शतकाच्या आसपास अरबी, फारसी आणि हिंदीच्या मिश्रणातून एक नवीन शैली विकसित झाली, ज्याला ‘उर्दू ‘ म्हटले गेले. प्राचीन आश्रम आणि बौद्ध मठांच्या जागी वसतिगृहांचा ट्रेंड मध्ययुगात सुरू झाला.

कालांतराने, भारतातील प्रत्येक प्रांतात जिथे ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट प्रस्थापित झाली, तिथे हजारो वर्षे जुनी शिक्षणपद्धती हळूहळू संपुष्टात आली. मात्र काही साहसी इंग्रज अधिकारी यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केलेत. सर्वप्रथम इ.स. 1781 मध्ये बंगाल मध्ये गव्हर्नर-जनरल वॉरन हेस्टींग्ज ने फारसी व अरबी भाषेत अध्ययना करिता कलकत्ता येथे एक मदरसा सुरू केला. 1791 मध्ये ब्रिटीश रेसिडेंट डंकन यांनी बनारस येथे एका संस्कृत विद्यालयाची स्थापना केली. इ.स.1800 मध्ये लॉर्ड वेलस्लीने फोर्ट विल्यम कॉलेजची स्थापना केली.

ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीत भारतीय पारंपारिक शिक्षणाचा नाश होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे होती:-

- ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात ब्रिटिश औद्योगिक उत्पादन भारतात येऊ लागले, त्यामुळे भारतीय उद्योग आणि व्यवसाय नष्ट झाले. कंपनीच्या लुटीमुळे देशात गरिबी वाढली. प्राचीन भारतीय उद्योगधंदे नष्ट झाले. त्यामुळे मध्यम आणि निम्नवर्गीय गरिबीमुळे, मुलांना त्यांच्या पालकांना कठोर परिश्रमात मदत करावी लागली. लोक आता आपल्या मुलांना शाळेत पाठवू शकले नाहीत. .
- यासोबतच ईस्ट इंडिया कंपनीने ग्रामपंचायती रद्द केल्या, त्यामुळे गावातील लाखो शाळा संपुष्टात आल्या.
- कंपनीच्या राजवटीत प्राचीन हिंदू-मुस्लीम राजांनी शैक्षणिक संस्थांना दिलेली आर्थिक मदत आणि जहागीर रद्द करण्यात आले. ते हिसकावून घेण्यात आले. त्यामुळे स्थानिक शैक्षणिक संस्थांना आर्थिक पाठबळ मिळणे बंद झाले.
- ब्रिटीशांनी सुरुवातीला भारतीयांना शिक्षण देण्यात रस दाखवला नाही, कारण त्यांचा असा विश्वास होता की आम्ही अमेरिकेत शाळा आणि महाविद्यालये उघडण्यास परवानगी दिली, ज्यामुळे आम्हाला अमेरिकेत हार पत्करावी लागली, आता तोच मूर्खपणा भारतात पुन्हा करणे योग्य नाही.

ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीयांना पुढील कारणामुळे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली :-

- 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीला ब्रिटीश सरकारला भारतातील आपली सत्ता कायम राखण्यात हळूहळू अडचणी येऊ लागल्या, कारण त्याखालील भारताच्या प्रशासकीय व्यवस्थेच्या योग्य व्यवस्थेसाठी सुशिक्षित भारतीयांची गरज होती.
- बहुसंख्य ब्रिटिश लोक ब्रिटनमधून येऊ शकत नव्हते.
- कंपनीचा राज्यकारभार इंग्रजी भाषेत चालत होता. कार्यालयात इंग्रजी भाषा जाणणार्या लोकांची आवश्यकता होती. इंग्रजी शिक्षणामुळे ही गरज पूर्ण होणार होती. शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांना कारकून म्हणून नेमता येत होते.
- ब्रिटनमध्ये तयार होणारा विविध प्रकारचा माल भारतातील सुशिक्षित वर्गामुळे भारतात अधिक खपण्याची शक्यता होती.
- कंपनीला अर्थात इंग्रजांना आपल्या सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाचे गोडवे गाणारा एक वर्ग तयार करावयाचा होता.
- पाश्चात्य शिक्षण दिल्यामुळे भारतीय लोक इंग्रजी सत्तेचे समर्थक बनतील.
- ब्रिटिश मिशिनरींना भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करायचा होत.

1813 चा (चार्टर ॲक्ट) सनद कायदा:-

1813 च्या चार्टर कायद्याद्वारे, प्रथमच शिक्षणाप्रती राज्याची जबाबदारी स्वीकारून, ब्रिटिश सरकारने भारतातील साहित्य, विज्ञान आणि विद्वानांच्या प्रचारासाठी पाया तयार केला. दर वर्षी एक लाख रुपये खर्च करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. 1833 मध्ये हे वाढवून 10 लाख रुपये वार्षिक करण्यात आले. या सोबतच या कायद्याने इंग्रज व्यापारी आणि ख्रिश्चन मिशनरी यांना सुकाणू समितीच्या परवानगीने भारतात नियमितपणे येऊन स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र दिले.

भारतात उच्च शिक्षणा करिता इंग्रजी शिक्षण पद्धतीला सुरूवात:-

2 फेब्रुवारी 1835 रोजी लॉर्ड मॅकॉले यांनी भारतीय प्राच्यविद्येचा खरपूस समाचार घेत आपले पत्र जारी केले. सन 1813 च्या सनद कायद्यात एक लाख रु. लोकांची बौद्धिक पातळी सुधारण्यासाठी दरवर्षी ती ठेवण्यात आली आहे परंतु स्थानिक भाषांद्वारे लोकांची बौद्धिक पातळी सुधारता येत नाही. ब्रिटीश वसाहतींच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी समर्पित असलेल्या मॅकॉलेने आपल्या विधानांद्वारे भारतीय प्राच्य भाषातील (संस्कृत, अरबी) ज्ञान, विज्ञान आणि संस्कृतीची खिल्ली उडवली. मॅकॉलेचा असा विश्वास होता की चांगल्या युरोपीय ग्रंथालयातील एक वस्तू भारत आणि अरब देशांच्या संपूर्ण साहित्याच्या बरोबरीची आहे. लॉर्ड मॅकॉले आणि त्यांच्या समर्थकांनी अशा शिक्षणावर पैसा खर्च करणे निरुपयोगी मानले. जरी मॅकॉले हे जाणत होते की इंग्रजी भारतातील जनतेपर्यंत पोहोचू शकत नाही, मॅकॉलेचा उद्देश प्रशासकीय गरजा पूर्ण करणे हा होता, इंग्रजी भाषेचा जनतेपर्यंत प्रसार करणे नाही. भारतीयांचा असा वर्ग तयार करणे हा त्याचा उद्देश होता जो रक्ताने आणि रंगाने भारतीय असेल परंतु चव, विचार, नैतिकता आणि बुद्धिमत्ता याने इंग्रजी असेल. शेवटी, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी मॅकॉलेच्या विचारांना मान्यता देत, 7 मार्च 1835 रोजी एक ठराव जारी केला आणि इंग्रजी शिक्षण पद्धतीचा अवलंब केला. या ठरावात म्हटले आहे की महामहिम गव्हर्नर जनरल यांचे मत आहे की ब्रिटिश सरकारचे मोठे उद्दिष्ट भारतीयांमध्ये युरोपीय साहित्य आणि विज्ञानाचा प्रसार करणे असेल आणि शिक्षणासाठी तरतूद केलेला निधी केवळ इंग्रजी शिक्षणासाठीच वापरला जाईल. लॉर्ड बेंटिंकचा हा प्रस्ताव भारताच्या शैक्षणिक इतिहासातील एका नव्या युगासारखा होता. या दिशेने आणखी पावले उचलत 1835 मध्ये ब्रिटीश सरकारने इंग्रजी ही अधिकृत भाषा म्हणून घोषित केली. त्यामुळे इंग्रजी शिक्षण पद्धतीला चालना मिळाली. बेंटिंक हा पहिला गव्हर्नर-जनरल होता ज्याने भविष्यात सर्व पत्रव्यवहार पर्शियन ऐवजी इंग्रजीत असावा असे आदेश दिले आणि नियम पारित केले.

1.वुडचा अहवाल (1854):

1854 मध्ये त्याने भारताच्या भावी शिक्षणासाठी एक योजना तयार केली. हा अहवाल भारतीय शिक्षणाचा मॅग्नाकार्टा म्हणूण ओळखला जातो.

वूडच्या अहवालात पुढील महत्त्वाच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे:

- सरकारच्या शिक्षण धोरणाचा उद्देश पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार करणे आहे म्हणून सरकारने कला, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, साहित्य यातील युरोपियन ज्ञानाचा प्रसार करावा.
- उच्च शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजीच चांगले आहे. परंतु देशी भाषांनाही प्रोत्साहन देण्यात यावे कारण त्यामार्फत युरोपीय ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचू शकेल
- खेड्यांमधे देशी भाषेतून शिक्षण देणार्या प्राथमिक शाळा सुरू करण्याचे ठरवले. त्यांच्यावर जिल्हा स्तरावर इंग्रजी- देशी (अँग्लो-व्हनक्युलर) माध्यमाच्या शाळा व महाविद्यालये उघडली जावीत.
- शिक्षण क्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी अनुदान (ग्रँट) पद्धत सुरू करण्यात यावी.
- इंग्लंडच्या धर्तीवर अध्यापक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्यात याव्यात.
- कंपनीच्या पाचही प्रांतात एका निर्देशकाच्या नियंत्रणाखाली लोकशिक्षण विभाग स्थापन करण्यात यावा. आपल्या क्षेत्राखालील शिक्षण विकासाच्या कार्यावर लक्ष ठेवणे व सरकारला तसा वार्षिक अहवाल देणे ही या विभागाची जबाबदारी होती.
- लंडन विद्यापीठासारखे विद्यापीठ मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथे करावी. त्या त्या प्रांतातातील महाविद्यालये त्या त्या विद्यापीठास संलग्न करावी
- उच्च शिक्षण इंग्रजी भाषेतून द्यावे.
- अभ्यासक्रमात धार्मिक विषय असू नयेत. सरकारने स्त्रियांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे, कारण स्त्रिया मुलांवर संस्कार करण्याचे काम करतात.
- शाळांच्या तपासणीसाठी प्रत्येक प्रांतात स्वतंत्र शिक्षण विभाग स्थापन करावा.
- शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी प्रशिक्षण शाळा असाव्यात.
- खाजगी शाळा व कॉलेजला सरकारने अनुदान द्यावे. शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
- कनिष्ठ आणि उच्च पातळीपर्यंतच्या शिक्षणात सुसंवाद निर्माण करावा.
- शाळा व कॉलेजसाठी स्वतंत्र इमारत असावी.
- विविध स्तरावर शैक्षणिक शिष्यवृत्ती ठेवावी.
- शाळा व कॉलेजच्या खर्चाची नोंद ठेवावी.

2. हंटर आयोग (1882):

हंटर आयोगाची स्थापना 1882 मध्ये लॉर्ड रिपन द्वारे करण्यात आली. त्यामागे एक कारण असेही होते की, वुडच्या शिफारशीप्रमाणे भारतात शिक्षणकार्य चालत नाही अशी तक्रार एका धर्मप्रचारकाने केली होती. चार्ल्स वुड अहवालाचे निरीक्षण करण्यासाठी विल्यम हंटरच्या अध्यक्षतेखाली या आयोगाची स्थापना

करण्यात आली. हंटर आयोगाचे कार्यक्षेत्र हे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण होते. त्यात विद्यापीठांचा समावेश नव्हता.

- खाजगी शैक्षणिक संस्थांना सरकारने उत्तेजन द्यावे व त्यांना दरवर्षी आर्थिक मदत करावी.
- महाविद्यालयांना सर्वसाधारण आणि विशेष आर्थिक मदत करावी.
- उच्च शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने खाजगी शिक्षणसंस्थांकडे सोपवावी.
- प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे सोपवावी. मात्र त्यावर सरकारचे नियंत्रण असावे.
- लोकशिक्षण व मुस्लिम समाजाच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष असावे.
- प्रांतिक सरकारने आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग दरवर्षी शिक्षणाच्या खर्चासाठी राखून ठेवावा.
- सरकारी शाळा खाजगी शिक्षणसंस्थांकडे सोपवाव्यात.
- प्राथमिक शिक्षणावर सरकारने अधिक लक्ष द्यावे.
- फीच्या संदर्भात सर्वसाधारण सूत्र ठरविण्यात यावे.
- प्राथमिक शाळांची तपासणी करणे व त्यांची देखरेख करण्याचे काम शिक्षण अधिकार्यांनी करावे.
- शिष्यवृत्तीच्या संदर्भात नवीन नियम तयार करणे आवश्यक आहे.
- विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, बौद्धिक व नैतिक शिक्षणाला महत्त्व द्यावे.
- शहरातील प्राथमिक शिक्षण नगरपालिका व बोर्डावर सोपवावे.
- कॉलेजात प्रत्येक सत्रात प्राचार्य व प्राध्यापक यांनी विद्यार्थ्यांना व्यक्तीची कर्तव्ये या विषयावर व्याख्यान सादर करावे.
- शाळांच्या कार्यावर देखरेख करण्यासाठी सरकारी निरीक्षक नेमावेत.

3. भारतीय विद्यापीठ कायदा 1904:

लॉर्ड कर्झन ने विद्यापिठ सुधारणेकडे लक्ष दिले. या सुधारणेसाठी ब्रिटीश व्हॉईसरॉय यांच्या मंडळाचे एक सदस्य थॉमस रॅले याच्या अध्यक्षतेखाली थॉमस रॅले समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीच्या अहवालानुसार 'भारतीय विद्यापीठ कायदा 1904 आयोग' करण्यात आला. या आयोगाचा भर हा विद्यापीठाच्या स्थितीचा आढावा घेणे यावर होता. आयोगाच्या कार्यक्षेत्रात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा अंतर्भाव नव्हता.

- विद्यापीठ सदस्यांची (फेलो) संख्या 50 पेक्षा कमी आणि 100 पेक्षा जास्त असू नये. हे सदस्य फक्त सहा वर्षांसाठी असावेत.

- विद्यापीठांनी अध्ययन करणार्यांसाठी व संशोधनासाठी प्राध्यापकांच्या व व्याख्यात्यांच्या नियुक्तीची व्यवस्था करावी. प्रयोगशाळा व ग्रंथालयाची निर्मिती करावी. तसेच विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी उचलावी.
- विद्यापीठाचे सदस्य हे सरकारने नामनियुक्त केलेले असावेत. निर्वाचित सदस्यांची संख्या कलकत्ता, मुंबई, मद्रास विद्यापीठात जास्तीत जास्त 20 आणि दुसर्या विद्यापीठात 15 असावी.
- विद्यापीठाचे क्षेत्र ठरवण्याचा अधिकार व्हॉईसरॉयला देण्यात आला.खाजगी महाविद्यालयांवरील सरकारचे नियंत्रण व संलग्नीकरणाच्या अटी हे सर्व कडक करण्यात आले.
- संलग्नीकरणासाठी सरकारची संमती अनिवार्य करण्यात आली. महाविद्यालयांची तपासणी करण्याचे अधिकार सिंडीकेट कडे देण्यात आले. विद्यापीठांवरील सरकारचे नियंत्रण आधिक वाढवण्यात आले.
- सिनेटने संमत केलेले ठराव नाकारण्याचा अधिकार सरकारला देण्यात आला. तसेच सिनेटने बनवलेले नियम बदलणे, त्यात भर घालणे वा नवीनच तयार करण्याचा देखील अधिकार सरकारला दिला.
- या कायद्यावर भरपूर टीका करण्यात आली. 1907 च्या सॅडलर आयोगाने सुद्धा हे मान्य केले की 1904 च्या कायद्याने भारतातील विद्यापीठे सर्व जगात पूर्णपणे सरकारी विद्यापीठे बनली.

4. सॅड्लर विद्यापीठ आयोग (1917):

कलकत्ता विद्यापीठाच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर अहवाल देण्यासाठी या आयोगाची नियुक्ती झाली. लीड्स विद्यापीठाचे कुलगुरू सॅड्लर हे आयोगाचे अध्यक्ष होते. आशुतोष मुखर्जी व झिवाउद्दीन अहमद हे दोन भारतीय या आयोगाचे सदस्य होते. आयोगाचे कार्यक्षेत्र प्राथमिक ते विद्यापीठ शिक्षणापर्यंतचे होते.

आयोगाच्या शिफारशी अशा होत्या:

- शालेय शिक्षण 12 वर्षांचे असावे व विद्यार्थ्यांनी उत्तर माध्यमिक परीक्षेनंतर विद्यापीठात प्रवेश घ्यावा. त्यासाठी सरकारने उत्तर माध्यमिक विद्यालये तयार करावीत.
- ही विद्यालये स्वतंत्र किंवा हायस्कूलला जोडलेली असू शकतात. या उत्तर माध्यमिक विद्यालयांवर नियंत्रणासाठी एक माध्यमिक व उत्तर माध्यमिक शिक्षण मंडळ असावे.
- उत्तर माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर बॅचलर डिग्री मिळवण्यासाठी तीन वर्षाचे शिक्षण असावे.
- दूरदूर पसरलेल्या संलग्न महाविद्यालयापेक्षा एकाच ठिकाणी अध्ययन, अध्यापन व निवासाची सोय असलेली स्वायत्त संस्था, मंडळे निर्माण करावीत.

- महिलांच्या शिक्षण प्रसाराकडे विशेष लक्ष देण्यात यावे. कलकत्ता विद्यापीठात महिला शिक्षणासाठी एक मंडळ तयार केले जावे.
- कलकत्ता विद्यापीठाचा भार हलका करण्यासाठी ढाका येथे एक केंद्रित विद्यापीठ स्थापन करावे आणि इतर विद्यापीठांमधे देखील अशी व्यवस्था करण्यात यावी.
- अध्यापकांच्या विशेष प्रशिक्षणासाठी कलकत्ता व ढाका विद्यापीठात शिक्षण विभाग स्थापन केला जावा.
- विद्यापीठांनी अप्लाइड सायन्स व टेक्नॉलॉजीच्या अभ्यासक्रमाची निर्मिती करून डिग्री देण्याची व्यवस्था करावी. त्यासाठी विद्यापीठांमधे व्यावसायिक महाविद्यालये उघडून त्यातील अध्यापकांना प्रशिक्षण देण्याची सोय करावी.

5. फिलिप हार्टोग समिती (1929):

या समितीने केलेल्या शिफारसी पुढीलप्रमाणे:

- प्राथमिक शिक्षणाला राष्ट्रीय महत्त्व देण्यात यावे.
- ग्रामीण विध्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरावर रोखले पाहिजे व त्यांना महाविद्यालयात प्रवेश देण्याऐवजी व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षणाकडे वळविले पाहिजे.
- शिक्षणाचा दर्जा कायम राहण्यासाठी विद्यापीठांनी लक्ष केंद्रित करावे व विद्यार्थ्यांना चांगले व उच्च शिक्षण मिळेल याची काळजी घ्यावी.

6. वर्धा शिक्षण योजना (1937):

वर्धा शिक्षण योजनचे अध्यक्ष डॉ. झाकीर हुसेन होते. तर योजनेची स्थापना महात्मा गांधी यांनी केली होती. वर्धा शिक्षण योजना मूलोद्योगी शिक्षण, बेसिक शिक्षणपद्धती, नई तालीम या नावाने ओळखली जाते.

- शिक्षण हे मातृभाषेतून असले पाहिजे.
- 7 ते 14 वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण दिले जावे.
- शिक्षण हे उत्पादक हस्तव्यवसायाबरोबर भोवतालच्या परिसराशी आणि सामाजिक वातावरणाशी सुसंवादी असावे.
- या ठरावांना अनुसरून, शिक्षणाचा अभ्यासक्रम ठरविण्यासाठी डॉ. झाकिर हुसेन यांची समिती नेमण्यात आली (1937).

7. सार्जंट योजना (1944):

जॉन सार्जंट हे भारत सरकारचे शिक्षणविषयक सल्लागार होते. केंद्रीय शिक्षण मंडळाने 1944 मधे त्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक राष्ट्रीय शिक्षणाची योजना तयार केली.

या योजनेनुसार शिफारसी पुढीलप्रमाणे:

- देशात प्रारंभिक विद्यालये व हायस्कूल स्थापन करायचे ज्यात ज्युनिअर व सीनियर बेसिक स्कूल असतील.
- 6 ते 11 वयोगटातील मुलांना निःशुल्क व अनिवार्य शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्यात यावी. 11 ते 17 वर्षांच्या मुलांसाठी वेगळी शिक्षण पद्धत असावी.
- उच्च विद्यालये दोन प्रकारची असतील. 1) अकॅडेमिक 2) टेक्निकल व व्होकेशनल त्यांचे वेगवेगळे अभ्यासक्रम असणार होते.
- या योजनेत उत्तर माध्यमिक स्तर (इंटरमेजिएट) समाप्त करण्यात आला.
- या योजनेनुसार 40 वर्षात देशात शिक्षण पुनर्निर्माणाचे काम पूर्ण करायचे होते. नंतरच्या खेर समितीने हा कालावधी कमी करून 16 वर्षे केला.

निष्कर्ष:-

भारत प्राचीन काळापासून शिक्षणाच्या बाबतीत जगात श्रेष्ठ होता. प्राचीन काळी गुरुकुल, मठ, विहार, मंदिर इत्यादी शिक्षणाची मुख्य केंद्रे होती. मध्ययुगीन काळात भारतावर मुस्लीम आक्रमणा नंतर भारतावर मुस्लीम शासकांचे राज्य सुरू झाले. या मुस्लीम शासकांनी सुद्धा शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. या काळात मक्तब, खानकाह, मशीद, दर्गा इत्यादी ठिकाणी शिक्षण देत असत. भारतातील प्रत्येक प्रांतात जिथे ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीची राजवट प्रस्थापित झाली, तिथे हजारो वर्षे जुनी शिक्षणपद्धती हळूहळू संपुष्टात आली. मात्र काही साहसी इंग्रज अधिकारी यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात सुधारणा करण्याचे प्रयत्न केलेत. भारतात इंग्रजी शिक्षणाची सुरूवात केली.

ब्रिटीशांनी भारतात शिक्षण सुधारणा करण्या करिता प्रमुख उद्देश हा भारतीयांची प्रगती व्हावी हा नसून काही वेगळी कारणे होती. जसे भारतात योग्य प्रशासन व्यवस्थेसाठी सुशिक्षित भारतीयांची गरज होती, कार्यालयात इंग्रजी भाषा जाणणार्या लोकांची आवश्यकता होती. इंग्रजी शिक्षणामुळे ही गरज पूर्ण होणार होती, ब्रिटनमध्ये तयार होणारा विविध प्रकारचा माल भारतातील सुशिक्षित वर्गामुळे भारतात अधिक खपण्याची शक्यता होती, कंपनीला अर्थात इंग्रजांना आपल्या सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाचे गोडवे गाणारा एक वर्ग तयार करावयाचा होता त्यामुळे ब्रिटीशांनी भारतात इंग्रजी शिक्षणाची सुरूवात केली. भारतात शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा करण्या करिता दर काही वर्षांनी शैक्षणिक आयोगांची स्थापना केली, जसे सन 1813 चा

चार्टर कायदा लागू करण्यात आला. त्यानंतर 1854 च्या वुडचा अहवाल, 1882 च्या हंटर कमिशन, 1904 च्या भारतीय विद्यापीठ कायदा, 1917 च्या सॅड्लर विद्यापीठ आयोग, 1929 च्या फिलिप हार्टोग समिती आणि इतर आयोगांद्वारे भारतात लागू करण्यात आली. या शिक्षणा द्वारे भारतात सुशिक्षीत मध्यम वर्ग निर्माण झाला व या सुशिक्षीत वर्गातील तरूणांनी पुढे भारताच्या स्वतंत्रता संग्रामात भाग घेउन, ब्रिटीशांच्या गुलामगीरीतून भारताला स्वतंत्रता प्राप्त करूण देण्यात प्रमुख योगदान दिले.

संदर्भसूची:-

1. Y.K. Singh," History of Indian Education System", 2007

2. Stuart H.Blackburn & Vasudha Dalmia, "India's Literary History : Essays on the Nineteenth Century", 2004

3. R.P.Pathak ,"Development and Problems of Indian Education", 2012

4. प्रतापसिंह लिखीत "आधुनिक भारत", 2013

5. सुंदरलाल लिखीत "भारत मे अंग्रेजी राज", 2018

6. रविंद्र अग्निहोत्री लिखीत ,"आधुनिक भारतीय शिक्षा समस्याए और समाधान" ,1987

7. अंजना कुमारी लिखीत "ब्रिटीश कालीन भारतीय शिक्षा", 2018

8. https://marathi.indiatimes.com/editorial/samwad/education-system-india/articleshow/36552994.cm

9. https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/development-of-education-during-british-period-in-india